

gaat lijnrecht tegen de eischen van uw denken in. En dan eerst wanneer alles, zonder uitzondering, onder één begrip is saamgevat, kan uw denken rusten op zijn lauweren. Rekent ge nu met de werkelijkheid en eert ge haar bestaanswet, dan stuit ge slag op slag met uw denken op wat weerbarstig zich tegen uw generaliseering verzet. Maar leeft ge, gelijk de pantheïst doet, *niet* in de reële wereld, maar in een galerij van door u zelf geteekende portretten, natuurlijk dan is er geen weerstand, dan duldt ge geen weerbarstig verzet van uw pastelstift, en doet kortweg alle lijnen weg, die zóóals ze geteekend stonden, niet passen in uw stelsel.

Gij vergeeft mij M. H. dit misschien te dor betoog, maar ik mocht u dit niet sparen, zou uitkomen, door wat innerlijken drang der noodzakelijkheid, het Pantheïsme naar de uitwissching van alle grenslijnen gedreven wordt. Er mogen, om het grammatische beeld van Spinoza te nemen, nog declinatie- en conjugatievormen overblijven, die in tijd en wijze, in personen en naamvallen uiteenloopen, maar alle deze vormen zijn slechts wijzigingen van het ééne zich zelf gelijk blijvende stamwoord 60). Of, gelijk een Duitsch wijsgeer het uitdrukte: „Was immer als *verschieden* oder *unterschieden* uns vor Augen tritt, es ist, so sehr auch unserem Bewusstsein es sich als *nicht* identisch aufdrängt, dennoch in seinem Wesen ein und das selbe, und weiter nichts als eine Erscheinungsweise, Bildung, Ausgestaltung, Entwicklung, Veränderung, Aeusserung, Offenbarung und Form der *einen* Substanz, die *allein* existirt” 61).

Aan de verhouding, die men zich tusschen God en de wereld denkt, komt dit terstond en principiëel uit. De kerk van Christus liet sinds eeuwen tegen elk openbaar of krypto-Pantheïsme haar slagboom vallen, door plechtig in den aanhef harer Geloofsartikelen te belijden: „*Ik geloof in God den Vader, den Almachtige, Schepper des hemels en der aarde*”; en door terecht in de derde eeuw de eerste verzwakking van het Scheppingsbegrip, en de eerste poging om de wereld mede-eeuwig te maken, in Origines te treffen met haar ban 62). Tusschen God en de wereld ligt de *scherpste* grenslijn; die lijn, met wier wegneming alle overige grenslijnen tot